

Говори признско-тимочке области и суседних дијалеката

Зборник реферата са научног скупа (Нишка Бања, 17 - 20. 6. 1992)
Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ у Београду,
Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
Ниш 1994.

Марта Бјелетић, Београд

О НЕКИМ ЕКСПРЕСИВНИМ ГЛАГОЛСКИМ ПРЕФИКСИМА

Основни циљ овог рада је да поново скрене пажњу на једну врсту префиксалних творевина у српскохрватском језику на које је, још пре тридесетак година, указао Москов.¹ Реч је о глаголима који садрже тзв. "експресивне префиксе": **ко-, ка-, ча-, че-, чо-, ше-** итд. Термин смо преузели од Шарифулина: "Под 'експресивношћу' језичких јединица (=лексема, морфема, форманата и сл.) подразумева се присуство одређених допунских семова, конотација у њиховој семантичкој структури, који маркирају дату јединицу тако да она, постајући семантички сложенија, стиче 'изражајну снагу' /*valeur émotive*/"².

Интересовање лингвиста за ову појаву све више расте, иако проблем порекла, функције и семантике експресивних префикса још увек није решен.³ Како се творевине овог типа далеко чешће јављају у дијалектима него у књижевном језику,⁴ посегнули смо за дијалекатским материјалом који доноси речни-

¹М. Москов, **Особена общославянска префиксна система и нейното отражение в сръбохрватски език**, ЗбМСФЛ VIII, Нови Сад 1965, 67 - 73.

²Б. Я. Шарифулин, **Об особенностях экспрессивных аффиксов в словообразовательной системе языка. Экспрессивные префиксы**, Лексика и фразеология русских говоров Сибири, Новосибирск 1982, 115 - 116.

³Детаљан преглед радова посвећених овој теми, коментар теорија о пореклу разматраних префикса и речник лексема које их садрже даје М. Москов у раду: **Старинна префиксна система в славянските езици (История и теория на проблема)**, Годишник на Софийския университет "Климент Охридски", Том 75/1, Софија 1985, 40-111.

⁴Види: Н. М. Шанский, **Слова с приставкой ко- и ее алломорфами в русском языке**, Этимологические исследования по русскому языку, Москва 1972, вып. 7, 204.

ци говора Лесковца, Црне Реке, Пирота и Тимока,⁵ као и збирке речи из Врања (сакупио М. Златановић) и Власотинца (сакупио Д. Коцић). Из обиља примера изабрали смо само оне "прозирне", тј. оне где се уз префигирани облик јавља и одговарајући облик без префикса (у већини случајева у овим говорима коезистирају оба облика).

Други циљ нашег рада је да се прикупљеним материјалом допуни Скоков Рјечник, а уједно да се у неким случајевима укаже на могућа другачија етимолошка тумачења.⁶

У Пироту су посведочени напоредни облици **комлџам** : **млџам** "муцати". Забележен је и свршени облик **закомлџам**. У Тимоку налазимо деминутивно **комлџка** : **млџа** и **закомлџкује** : **замлџкује**.⁷РСАНУ региструје облик **закомуцкивати** (Зоруновац). Скок s.v. **ко²**, говорећи о овом префиксу, наводи слн. глагол **skomucati** "у току говора испуштати неразговетне звуке", доводећи га у везу са **муцати**, али нема сх. потврда. Сам глагол **муцати** тумачи у истоименој одредници.

У Црној Реци је забележен облик **наковали се** "дође незван; навали на јело; утрпа се", а у Тимоку **накавали** "крене мноштво; нападне, насрне". Из Власотинца имамо податак **натковалити** "преовладати, надјачати". РСАНУ бележи глагол **наковалити (се)** са наведеним значењима и потврдама из Сокобање, Зоруновца, Заглавка и Црне Реке и именицу **накавалица** "мноштво гостију; долажење гостију; гошћење" (Лика, Љештанско). Ако узмемо у обзир глагол **навалити** "масовно напасти, ударити (о војсци); налетети, насрнути" (РСАНУ), онда је јасно да се и овде ради о префиксима **ко-**, **ка-**, додатим на

⁵Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984; М. Марковић, *Речник народног говора у Црној Реци*, СДЗб XXXII, Београд 1986, 259-494; Н. Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987; Ј. Динић, *Речник тимочког говора*, СДЗб XXXIV, Београд 1988, 7-316.

⁶Већина анализираних глагола није регистрована у Скоковом Рјечнику а од поменутих префикса Скок наводи само префикс **ко-**, **ка**. Посвећује му посебну одредницу **ко²** и издваја га у низу лексема. Међутим, запажа се извесна непоследност у третирању оваквих творевина, јер се понекад исти глагол у разним одредницама различито тумачи, нпр. **копрпати се** (s.v.v. **ко-**, **копрпати**), **котакати се** (s.v.v. **котаџ**, **таќати се**), **котурати** (s.v.v. **ко²**, **котаџ**).

⁷У пиротском речнику забележен је творбено паралелан глагол **когџам**, **когџем** "грцати у плачу", а у тимочком исти облик **когџа** "штуца, лави се". У изворима нисмо успели да пронађемо одговарајуће непрефигиране облике.

основу **-валити**. Скок не бележи облик **наковалити**, а о глаголу **навалити** говори s.v. **ваљати**¹ (се).

Од информатора пореклом из Врања имамо усмену потврду глагола **наковрчка** "навуче (петље на иглу)" и **наковрчка се** "нагомила се (године); навали се некоме, досади некоме" (незабележених у РСАНУ). Напореда с њима стоји глагол наведен у лесковачком речнику: **наврчкам** "1. заплетем; 2. накупим, наберем; 3. навијем (косу); 4. увежем, завежем". РСАНУ бележи глаголе: **врчкати** "увлачити, удевати (врпцу, учкур и сл.)" (Ниш), **наврчкати** "1. навући, увући, провући; 2. набрати, наборати" (Момина клисура, Мали Пожаревац, Алексинац, Врање, Пољаница, Лесковац, Ниш) и **наврчкати се а)** "поредати се, нанизати се" (Зоруновац); б) "доћи негде или отићи некуда у великом броју" (Врање). Скок не региструје ниједан од наведених глагола. Облици **врчкати**, **наврчкати**, проширени деминутивним суфиксом **-к-**, очигледно припадају групи глагола и именица које Варбот сматра континуантима псл. облика ***vьrkoъ**, ***vьrčati**, ***vьrkati**/***vьrkati** и ***vьrka**/***vьrsa**.⁸ Облик **наковрчка (се)** појачан је додавањем експресивног префикса **ко-**.

У Тимоку је забележен глагол **чопршка** "чепрка, копка, овлаш копа", као и повратни облик **чопршка се** "прпори се кокошка по прашини". Интересантно је да исти извор наводи и глагол **копршка се** "копрца се, прпори се у прашини", дакле облик истог значења који се од претходног разликује само по префиксу. РСАНУ бележи облике са почетним **ко-**: **копршкати** "бацати земљу роговима (о воловима)" (Зоруновац) и **копршкати се** "копрцати се (Врање) а такође и облик без експресивних префикса: **запршкати** "пршкајући, чепркајући закопати, плитко закопати" (Трешњево). РМС наводи глагол **пршкати** "претурати по чему сипкавом, растреситом, чепркати, прпати". Не улазећи сада у етимологију глагола **пршкати**⁹, на основу семантике можемо констатовати да је он послужио као полазни облик за стварање глагола са префиксима **чо-**, **ко-** (које Скок не бележи).

Семантички близак глагол **чапрљам** "плитко копати" посведочен је у Врању, а облик **чопрља** "чепрка" у Тимоку.

⁸Ж. Ж. Варбот, **К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. VI**, Этимология 1976, Москва 1978, 31 - 42.

Од сх. глагола аутор помиње **врчати** "гући", **чешљати (лан)** и **вркати** "сукати; упрелати".

⁹Скок га помиње s.v. **прчкати**, али са другим значењем.

РСАНУ бележи облике **зачепрљати** "зачепркати", **ишчепрљати** "ишчепркати" и глагог **закопрљати** "ставити у земљу, притрпати земљом, закопати на брзину" (БиХ). РЈАЗУ и РМС наводе глагол **чепрљати** "чепркати". Скок помиње глагол **чапрљати** s.v. **чепа**, али сматра да је настао од глагола **чепркати** заменом деминутивног наставка **-кати** наставном **-љати**. И сам глагол **чепркати** тумачи као ономатопеизирани облик глагола **чепати**. Москов је, анализирајући глагол **чепрљати** "копати као кокошка у песку", издвојио у њему префикс **че-** и несамостални облик **-прљати**.¹⁰ Међутим, у Црној Реци посведочен је глагол **прљка** "плитко оре, чепрка"¹¹ који сведочи да је морао постојати глагол **прљати**, касније проширен деминутивним суфиксом **-к-**, с чи-јом су се основом лако спајали експресивни префикси **ча-**, **чо-**, **че-**, **ко-**.

У Лесковцу је посведочен глагол **исковрљим** "избечим, исколачим". Исти глагол наводи и РСАНУ са потврдом из Врања: **исковрљити** "разрогачити, исколачити (очи)" поред **коврљати** "колутати, превртати очима". РСАНУ бележи и облик са префиксом **че-**: **ишчеврљити** "исколачити се (о очима)", као и основни облик **изврљити** "избуљити, погледати искоса" (Крагујевац). Скок од свих ових глагола бележи само **коврљати** (s.v.v.: **хврљати**, **кòт̄ач**, **врљати**) али нигде са наведеним значењем.

У Црној Реци забележен је глагол **учопрчи (се)** "подигне (се)", напореда са **прчи се** "сили се". Исти глагол налазимо и у Тимоку - **учопрчи** "подигне, укрути, укочопери". У Пироту су посведочени облици без префикса **чо-**: **упрчим** "подићи, усправити" и **упрчен** "подигнут, усправљен". РСАНУ наводи облик без префикса **чо-**: **испрчити се** "истурити се, надићи се", али такође и глагол **кòпрчити се** "правити се важан, бити надмен, кочоперити се, разметати се". РЈАЗУ и РМС бележе облик **прчити се**, "надимати се, охолити се, дизати нос". Скок не региструје облике с префиксима **чо-**, **ко-**, а глагол **прчити се** решава s.v.v. **фрцати се**, **прч**.

У Тимоку налазимо глагол **чопљиска** "трчи по плиткој води при чему вода прска на све стране, млатара рукама по води, брчка по води", као и повратни облик **чопљиска се** "пљуска се, брчка се у води", напореда са глаголом **пљиска** "прска водом, просипа воду". Облици без префикса **чо-** посведочени су у Лесковцу: **пљиснем** "пљуснем" и Пироту: **пљискам** "пљускати,

¹⁰Види дело из нап. 1., стр. 71.

¹¹РМС наводи глагол **прљкати** са другим значењем: "бавити се чим безначајним, радити што безвредно, пргљати, прчкати".

прскати (водом)". РСАНУ такође наводи облике без наших префикса: **испљискати** (Мали Извор, Момина клисура) и **испљискивати** (Врање). Скок овај глагол не бележи. Он, додуше, наводи сличан облик - **чепљускати** "говорити којешта" (s. v. v. **чагрљати**, **чепљускати**), али га тумачи само као ономатопеју. Основа глагола **плус-** свакако је ономатопеја, али појачана, по нашем мишљењу, додавањем експресивног префикса **че**¹². Према томе, тимочки глагол **чопљиска** садржи префикс **чо** - и ономатопејски корен **пљис** -.

Глагол **чамрејем** "слабити, венути, нестајати" (Пирот); **мрејем** "умирем" (Лесковац) забележен је и у облику **чамреје** "копни, нестаје, губи се физички и психички" (Тимок), **чамреје** (усмена потврда из Врања), **чамрим** (Лесковац), а и са префиксом **из-**: **ипшчамреје** "испарити, изветрири; изгубити снагу, онемоћати, постати сенилан" (Пирот), **исчамереје** (Тимок), **ипшчамрим** "учамим, изветрим" (Лесковац), **ичамри** "усахне, увене, смежура се" (Црна Река). РСАНУ наводи облике **ипшчамрети** и **ипшчѐмрети** са потврдама из Пирота, Књажевца, Сокобање, Врања и Средњег Тимока. РЈАЗУ не бележи глагол **чамрети**. Скок овај глагол не помиње. ЭССЯ s. v. ***шамрѐти** наводи само бугарске, руске и украјинске потврде, третирајући ову лексему као бугарско-источнословенску изоглосу. У том смислу презентирани сх. материјал допуњава слику о распрострањености датог глагола. Што се тиче етимологије, аутори глагол ***шамрѐти** сматрају сложеницом експресивног префикса **ша-** и глагола ***мрѐти**.¹³

У Лесковцу је забележен глагол **шеврдѐм** "изврдавам" као и његове изведенице, именице **шеврдѐн** "превртљивко" и **шеврдѐње** "избегавање истине". У Тимоку налазимо именицу **поврдаља** "1. она која шеврда; 2. вијуга, кривина". Овај извор

¹²Ономатопејски глаголи подлежу експресивизацији као и тзв. "нормални". О експресивизацији путем суфиксације пише T. Szymański, *Derywacja czasowników onomatopoeicznych i ekspresywnych w języku bułgarskim*, Prace językoznawcze 86, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1977., где на стр. 68 наглашава: "Међу експресивним глаголима (...) наћи ће се једни уз друге деривати ономатопејских и не-ономатопејских основа. То нема никаквог значаја ни за творбени процес ни за семантику деривата, јер значење деривата (...) овде произилази из функције датог суфикса". Аналогно томе, експресивни префикси могу се додавати како на "нормалне", тако и на ономатопејске глаголе.

¹³О глаголу ***мрѐти** у комбинацији са префиксима **ше-**, **ча-**, **ко-**, **ско-**, види: Л. В. Куркина, *Славянские этимологии*, ОЛА 1979, Москва 1981, 331-333.

бележи и глагол **заковрдује** "закера, замера". У Црној Реци налазимо именицу **човрдало** "батина". Лесковачки речник наводи и глагол без префикса **врдам** "избегавам". РСАНУ бележи облик **зашеврдати**¹⁴ а РЈАЗУ и РМС наводе глагол **шеврдати** "1. а. лутати, ићи тамо-амо; б. врлудати, кривудати; 2. врдати, дволичити, извлачити се, збуњено говорити." Скок s.v. **шевельити** сматра да је глагол **шеврдати** настао унакрштањем облика **шевельити** и **врдати**. По мишљењу Москова глагол **шеврдати** образован је од префикса **ше-** и самосталног глагола **врдати**.¹⁵ И Петљова помиње сх. глагол **шеврдати** издвајајући у њему архаичан префикс **ше-**.¹⁶

Чак и овако мали број примера потврђује констатацију Москова¹⁷ и Шарифулина¹⁸ о варирању различитих експресивних префикса испред истог корена (основе):

за-пршкати : **ко-**пршка : **чо-**пршка
 прљка : за-**ко-**прљати : **ча-**прљам : **чо-**прља : **че-**прљати
 из-врљити : ис-**ко-**врљити : иш-**че-**врљити
 прчи се : **ко-**прчити се : у-**чо-**прчи се
 врдам : за-**ко-**врдује : **чо-**врдало : **ше-**врдам : **шо-**врдаља.

Шарифулин сматра да су сви експресивни префикси, будући да модификују семантику изведене речи само на плану експресије, скоро потпуно синонимни и узајамно замењиви. Већина наших примера подупире и ову тврдњу.¹⁹

Што се, пак, тиче значења самих префикса, овај аутор износи тезу да скоро сви експресивни префикси носе негативну модификацију семантике речи, те да је основна маса деривата негативног или неутралног значења (ако су дати деривати експресивно истрошени).²⁰

¹⁴Сам глагол **врлати** дефинише се уз помоћ глагола **шеврлати**.

¹⁵Види дело из нап. 1, стр. 71.

¹⁶Види И.П.Петлева, *Этимологические заметки по славянской лексике*, XII, *Этимология* 1981, Москва 1983, 23-28. Говорећи о рус. дијал. **кувердаль** и словенском **хвѣрдати**, наводи и сх. облике **врлати**, **врлнути** (се), **врлац**, **заврљити се**, **врллати**, **заковрллати се**.

¹⁷Види дело из нап. 3., стр. 58-75.

¹⁸Шарифулин, *op. cit.* стр.119-120.

¹⁹*Ibid.*

²⁰*Ibid.* str. 121.

Шански сматра да је заједничка семантика ових нерегуларних префиксалних морфова "блискост, приближност и сличност ономе што је означено основном речи".²¹

Москов глаголе образоване помоћу разматраних префикса дели у неколико семантичких група и констатује да префикси дају глаголској радњи нијансу кретања у круг, вртења, превртања, кретања тамо-амо, горе-доле... Такође сматра да префикси појачавају радњу изражену глаголом, истичу је, и на тај начин се постиже извесна експресивност значења, са могућом пејоративизацијом.²²

Ако појемо од наведених дефиниција значења префигираних и непрефигираних облика, уочићемо да се оне међусобно углавном не разликују, тј. да се истим или сличним речима објашњавају и облици са префиксом и облици без њега. Из тога би се могло закључити да су облици са префиксом неутралног значења (можда их носиоци ових говора и осећају као такве). Међутим, нама се чини да они изражавају радњу афективније, појачавајући значење садржано у облику без префикса.

Сви овде поменути облици припадају области експресивне лексике, у којој се мора рачунати и са израженим процесима контаминације.²³

Ми овде намерно нисмо наводили облике фонетски и семантички врло блиске разматранима, желећи да пажњу усредсредимо искључиво на проблем који нас интересује.

*Две године након предаје овог рада у штаму објављен је рад И.П.Петлеве: *Этимологические заметки по славянской лексике. XVIII (по материалам ряда новых диалектных словарей призренско-тимокской зон)*, *Этимология* 1991-1993, Москва 1994, 57-62. У њему се, између осталог, помињу и речи које овде разматрамо: **копршка се, чопршка се, накавали, накавалица**. Аутор у њима такође уочава архаичне префиксе: **ко-, ка-, чо-**, чиме се потврђује и наше тумачење.

²¹Шанский, *op.cit.* стр. 205.

²²Види дело из нап. 3. стр. 86.

²³Сви анализирани глаголи протумачени су управо као резултат контаминације у раду В. Томановића **Мешање речи**, Јужнословенски филолог XVII, Београд 1938-1939, 201-217.

СКРАЋЕНИЦЕ

- ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков, 1-17, Москва 1974-1990.
- ЗбМСФЛ Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад.
- ОЛА Общесловянский лингвистический атлас, Москва.
- РЈАЗУ Рјечник хрватскога или српскога језика, I-XXIII Zagreb 1880-1976.
- РМС Речник српскохрватскога књижевног језика, I-III, Нови Сад - Загреб 1967- 1969, IV-VI, Нови Сад 1971-1976.
- РСАНУ Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1-14, Београд 1959-1989.
- СДЗБ Српски дијалектолошки зборник, Београд.
- Скок P.Skok. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV Zagreb 1971-1974.

М. Бьелетич

О НЕКОТОРЫХ ЭКСПРЕССИВНЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ ПРИСТАВКАХ
(Резюме)

На диалектном материале говорів юго-восточной Сербии рассматриваются глаголы, содержащие экспрессивные приставки: *ко-, ка-, ча-, че-, чо-, ше-*. В качестве примера приводятся глаголы, имеющие, в большинстве случаев, безпрефиксальные соответствия в данных говорах.

Цель статьи - дополнить **Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика** приведенным материалом и в некоторых случаях указать на этимологические толкования, различающиеся от толкований, принятых Скоком.